Історичне оповідання з останніх років Запорозької Січі

1

Одного літнього ранку 1773 року їхав степом, поміж річками Удаєм і Хоролом, сотник самарської паланки Ничипір Заруба із сином Остапом. Видно, мандрували здалека всю ніч, бо коні дуже знемоглися, постогнували важко та приставали на ходу.

— Вже недовго нашого горювання,— казав Заруба до свого гнідого, гладячи його пестливо по шиї,— водицю знайдемо і зможеш досхочу викачатися по м’якенькій траві.

Кінь неначе зрозумів козачу мову, бо почав весело порскати і зривати вершки степових квітів. У дорозі кілька разів коні приставали, козаки будилися з дрімоти — всю ніч куняли, сидячи в сідлах.

— Чи далеко, тату, ще до тої Січі?

— Різно буває, сину. Як людина весела туди їде, то час минає блискавкою. Коли ж твоє серце смуток гнітить, то час слимаком лізе, дорога вдесятеро продовжується.

— Так нам не зараз до Січі добитися...

— Нам однаково, сину, коли. Від горя не втечеш. Запорожжя, його земля, Січ-мати...— казав у задумі наче сам про себе Заруба.— Все це — наше. Польські королі, а опісля московські царі забезпечили всі ці великі простори землі за нами. Ті землі ділили кошові батьки між козацтво. Дістав і я землю. Обробив її, одружився, завів господарство, пасіку,

придбав чимало скоту, табун гарних коней. Думав там свої старі кості скласти, а тобі гарне майно залишити. Так що ж! Прийшли московські комісари, привели якихсь балканських зайдів і, не питаючись мене, почали мою землю паювати. Я не давався. Тоді прийшли царські команди, вибили впень моїх козаків, убили твою маму, та ти знаєш це — ми обидва з життям утекли.

Старий спинився. Обидва засумувались і замовкли.

Заруба помітив ураз у степу кущ.

— Вже не довго нашої муки. Геть на обрію, де той кущ із землі виростає, починається якась балка. Там знайдемо воду. А її тепер найбільше треба.

Остап дивився під руку в те місце, що батько показував, і зараз на серці повеселішало.

— Тату, на Січі заживемо. Найдемо там волю, товариство. Підемо в похід, на невірних...

Заруба усміхнувся болюче.

— Ти, сину, говориш те, чого від старих людей та сліпих кобзарів наслухався. Ті щасливі часи давно минулися. Москалі прогнали із Запорожжя волю, січове товариство забили в диби. Кажеш: бої з невірними... Я, сину, вже не підійму шаблі ні на турка, ні на татарина. В них, сину, більше серця до нашої справи, ніж у москалів. На Запорожжі, біля Січі, москалі поставили свою фортецю. Там стоїть їх військова залога. Звідтіля наслухають, що на Січі говорять, зорять за нами, що ми робимо. В Січі аж кишить від московських шпигів. Що ті

зачують або побачать, те зараз аж у Петербурзі гомоном відзивається...

— І старшина це може терпіти? — питав здивовано Остап.

— Старшина залякана, боїться за свої маєтки; сидить тихо та лише тим обороняє козацтво, що раз у раз посилає депутатів-столичників до Петербурга з чолобитною цариці й подарунками для великого й малого. А треба тобі, сину, знати, що московський чиновник пажерливий, мов те молоде ластів’я в гнізді. Це ненаїсні жеруни, то діряві міхи, яких не напхаєш, хоч би й сам туди поліз. Вивезене туди українське майно топиться в їх дірявих кишенях. За це нам дають улесливі слова, доки піднесений їм подарунок не згине в їх кишенях. Тим-то, сину, не сподівайся гараздів на Січі. Що з нами ще станеться, годі вгадати.

— Мені здається, тату, що на Січі буде багато таких покривджених, як і ми. Зберемо ватагу сміливців і помстимо нашу кривду.

— Правда, таких там цілі сотні, але досі вони нічого не зробили...

— Може, не було доброго проводу...

Заруба на це не сказав нічого. Замовк і Остап. Тим часом на сході зарожевіло небо, нічна степова живина замовкла, пробудилися пани дня. Великий орел, мов корабель по синьому морю, плив повагом під блакитним небом. За ним летів шуліка, зірвалося до лету стадо диких голубів та куропаток. Із високих піднебесних просторів почувся крюкіт журавлів. З-перед коней зірвалося стадо диких кіз і пропало у високій траві. Степ ожив.

— Тату, як тут гарно! — вирвалося Остапові.

— Гарно, сину! Гарна наша Україна. Саме в тому наше нещастя, бо через те на неї всяка погань руку простягає. Коли б тут замість тієї краси та були скелі й каміння, ніхто б на них не полакомився...

Ознаки балки росли на очах. Виростали дерева. А соколине око старого козака помітило дим, що виходив з-поміж дерев.

— Тут є й якесь людське житло,— сказав він,— поспішаймо.

2

Балка вирінала щораз виразніше. Коли приїхали над самий її берег, помітили, що з-під скелі випливало джерело чистої води. Коні подалися відразу туди й нахилилися до зимної води. Обидва почали їх на силу відривати від води.

— Ще б до нашого лиха треба, щоб нам і коні послабли.

— Я захопив у мішок трохи ячменю для коней.

— Давай його коням, хай поїдять трохи. Тоді вже можна буде пустити їх до води.

Остап пов’язав мішечки з ячменем коням на голови, а тоді й сам напився води.

— Нам би, тату, попоїсти треба.

— Треба, та не з наших припасів. Заховаємо сухарі та кашу на чорну годину. А як тут є людське житло, то за гроші дістанемо харчів.

Коні напилися і подорожні пустилися вниз балки, ведучи коні за поводи. Ішли туди, звідкіля доходив до них чад диму. Надибали щось чи хату, чи землянку, бо половина тієї садиби ховалася під високою скелею. З димаря виходив грубими клубами густий дим, а ізсередини заходили сюди пахощі печеного м’яса. З недалекої гущавини чути було порскання коней. Козаки поприпинали свої коні до дерева.

— Остапе, залитися при конях, та не розсідлуй їх, доки я не вернусь. Не знати, на якого свата натрапимо.

Старий подався до господи. Спереду були лише одні двері, що вели до сіней. Одначе теж визирало віконце з оболонкою. Зайшов у темнуваті сіни. Натрапив тут на кремезного татарина в кінчастій баранячій шапці й запитав, куди заходити до хати. Татарин замегекав щось і показав на двері. Заруба дощупався засуву, ввійшов усередину й обкинув оком кімнату при тьмавому світлі крізь забруджену оболонку. В печі горів великий вогонь. Двоє дівчат, білява й чорнява, пекли над вогнем на рожнах великі кусні м’яса, яке поливали топленим салом, що скапувало на вогонь. За столом сиділи чотири чоловіки, одягнені по-московському. Перед ними на столі стояла пляшка з горілкою, збанок із медом, миска зі сметаною та великий буханець хліба. Розмовляли з собою по-московському. Часто зачіпали словами дівчат. Білява дивилася в бік москалів із неспокоєм, видко, їх лякалася. Чорнява ж на кожне зачіпне слово насуплювала брови й затискала губи, немов відгрожуючись.

Заруба привітався козацьким звичаєм:

— Здорові були, добрі люди!

Москалі поглянули в той бік і відповіли на привітання. Заруба сів при другому столі на лаві.

Ввійшла в шинок шинкарка, широкоплеча, кремезна молодиця яких сорока літ. Станула серед хати і, взявшися під боки, спитала:

— А чого тобі, козаче?

— А чого люди до господи заходять? Давай їсти та кухоль меду.

Шинкарка обернулася до дівчат і щось тихо заговорила. Зараз одна пішла до сіней і принесла дерев’яне коритце, куди поклала спечене м’ясо. Шинкарка почала м’ясо паювати та накладати на дерев’яні миски, які дівчата ставили на столі перед московських гостей. Поклали миску й перед Зарубу.

— Мені дві,— сказав Заруба, бо там надворі мій товариш, теж голодний,— і взяв миску з м’ясом і шматок хліба та подався надвір.

— Стій, козаче,— крикнула шинкарка, заступаючи йому дорогу,— перше гроші.

Заруба потряс кишенею. Забряжчало золото.

— Пожди,— сказав сердито,— біда тебе не візьме, коли почекаєш, заки я вернуся. Гарні в тебе гості бувають, коли так за гроші боїшся.

Остап почав заїдати, що йому приніс батько, а старий вернувся до господи. На столі перед ним стояв уже кухоль із медом.

Попоївши, Остап голосно заспівав чистим, гарним голосом. Москалі почали наслухувати.

— Хто там так гарно співає? — спитала шинкарка.

— Це мій син,— відповів Заруба.

— От, співак! — прихвалювали москалі.— Його б до царського хору в Петербурзі...

— Не буде він у царському хорі співати,— відрубав старий.

— Ходи, козаче, ближче до нас,— припрошували москалі,— побалакаємо.

— Не мені з вами товариство,— відрубав Заруба.— Коли схочу меду, сам собі поставлю. Гей, шинкарко,— ще один кухлик...

Чорнява дівчина кинулась, та шинкарка придержала її своїм зором на місці. Непомітно порозумілася з москалями й пішла сама по мед. У міру того, як Заруба принесений мед випивав, почував, що сон його морить. Очі йому злипались, на голову находила морока, потім уже нічого не тямив — схилив голову на стіл і заснув мертвецьким сном.

Москалі пошепотіли між собою, і один із них вийшов надвір та почав кликати:

— Остапе, земляче, батько тебе кличе.

Остап пішов у шинок. Батько хропів, сперши голову на столі.

— Тату, що з вами? Нам їхати! — і почав його тягти за рукав жупана. Старий того не чув. Упав на лаву і спав далі. Тепер сталося щось таке, чого Остап не сподівався. Його схопили ззаду сильні, мов кліщі, пальці й скрутили йому руки назад. Він пручався щосили, кричав, кликав батька, та той і не ворухнувся. Йому вдалося вирвати одну руку, і нею вгатив москаля у висок, аж вивернув його на землю, але його схопили знову, зв’язали руки позаду, рот заткали ганчіркою.

— Якого чорта кричиш? Повеземо тебе в Пітер, віддамо до царського хору — паном будеш.

Остап проклинав у душі і москалів, і той Пітер. Лежав зв’язаний на лаві й мусив дивитися, як його батькові перетрушують кишені й беруть усе, що знайшли. Так само обчистили й Остапа, попаювали між себе пограбовані гроші, а частину виплатили шинкарці’, що сварилася з ними і правила для себе більше.

Остапа вивели надвір, привели козацькі коні, на одного з них посадили Остапа та перев’язали його ноги мотузком попід живіт коневі. При Остапі залишилося двоє розбишак,— вони пігнали у степ. Два інші пригнали згодом. Остап увесь час думав про батька, що з ним сталося. Йому ввижалася чота козаків, що ось-ось наскочить та й відіб’є його. Але козаків не було. Харцизи гнали з ним на північ, як окаянні, оминаючи обережно українські оселі.

Заруба очуняв уже пізно ввечір. Побачив себе у степу в траві. Не міг зрозуміти, що з ним сталося і звідкіля він тут узявся. В голові в нього страшно шуміло, в ухах дзвони дзвонили. Згодом почав нагадувати: шинок у балці, москалі, кремезна шинкарка, дівчата. Дівчата подавали мед москалям, а йому сама шинкарка подавала. Напевно всипала йому до меду якоїсь насонниці, бо ж неможливо, щоб дві чарки так його запаморочили до безтями. Встав на ноги й почув, як світ із ним вертиться. Оглянувся довкруги — ні одної ознаки, де він. По балці — ні сліду. Широкий степ безкраїй, і то під ніч. При ньому ніякої зброї: все забрали — навіть малий ножик у кишені. Нічим би й ціпка вирубати, щоб від собак обігнатися.

Пішов степом навмання...

Вже сонце зайшло, як побачив високу могилу.

Коли їхав із Остапом до балки, жодної могили не стрічав. Значить, він ішов тепер у протилежний бік. Та все якось на могилі веселіше буде. Пішов дальше. Потім виліз на могилу й почав роздивлятися. Та западала чорна ніч, нічогісінько не було видко. Сів на могилі й так передрімав до ранку.

Над ранком побачив вершки дерев балки. Було ще дуже рано, що лиш засіріло. Та зараз нагадав собі Остапа. Що ті московські чорти з парубком зробили? Чей же не вбили, коли й його залишили живим. У балці певно щось довідається. Коли не від тої шинкарки, то від дівчат. Пустився просто на балку. Вже нема чого їхати на Січ. Треба рятувати сина. Він же йому один залишився...

Прийшов під двері господи. Там було тихо. Всі ще спали. Заруба застукав до вікна раз і другий. Хтось усередині заворушився. Відчинилися двері до сіней із хати. Потім сінешні

двері відчинилися, й на порозі станула заспана та чорнява дівчина, що її вчора бачив у господі.

— Здорова, дівчино! — привітав її Заруба.

Вона поклала палець на губу, щоб голосно не говорив.

— Не сподівалася я тебе, козаче, тут побачити... Гадала, що тебе ті москалиська вб’ють... Вчора твого сина повезли кудись... Говорили щось про якийсь царський хор у столиці.

— А що це, дівчино, за клятий шинок, де гостей дурманом напувають та грабують із усього та ще в степу на поталу вовкам кидають?

— Добре ще, як покинуть у степу та живим лишають. А то частенько, як напоять зіллям, то можна спати до судного дня... Тут перепродують крадене та пограбоване майно. Тут та відьма гарем завела. Скуповує від татар та різних харцизів молоді дівчата та молодиці й торгує ними з усякими пройдисвітами. А як котра не хоче утратити жіночої честі, то над нею страшно знущається той без’язикий татарин. Немилосердно побиває, голодом морить...

Дівчина говорила шепотом, заєдно оглядаючись, чи хто її не підслухує.

— Батеньку, добродію мій, заберіть мене з цього пекла — буду вам до смерті дякувати.

— Бідна дитино,— відказав Заруба,— чи ти не бачиш, що в мене ні зброї, ні коня. Як же я тобі поможу?

— Коні тут найдуться, а зброя...— і вона взяла Зарубу за руку й тихо повела його в тьмаву господу та вказала на замкнуті двері.

— Там зброї доволі,— шепнула на вухо.

— Невже?

Заруба підпер двері плічми, пустив засув, і двері відскочили. Зарубі очі загоріли вогнем. Вибрав шаблю, два пістолі, довгий татарський ганджар. Шаблю припняв, а пістолі й ганджар заткнув за пояс. На стіні — порохівниці й мішечки з кулями. Все те Заруба забрав, вийшов на світло й налаштував пістолі.

— Тепер, батьку, я виведу два осідлані коні. Втікаймо, куди очі понесуть.

— Так не можна, це не по-козацьки. Я мушу з тою відьмою розмовитися, де ті харцизи мого сина повезли.

Підступив під двері другої кімнати й застукав сильно кулаком у двері.

— Принеси, дівчино, якого доброго мотуза, та живо.

Дівчина скочила до сіней. Заруба не переставав стукати у двері.

— Хто там гримає? — почувся грубий голос шинкарки.

— Гість. Хочу випити чарку меду.

— Чорт тебе так рано носить...— кричала сердито.

— Авжеж чорт, коли москалі коня мені вкрали...

Двері нагально відчинилися, і в них показалася шинкарка, люта-прелюта. Пізнала Зарубу.

— Ти знову тут? — крикнула.

— Тут, бо тобі ще за вчорашній мед не заплатив.

— Геть мені звідсіля, а то не вийдеш живий! — крикнула й почала тупотіти ногами.

Заруба побачив у її руках гострий ніж, що вона його добула з-за пояса. Прискочив до неї і вдарив кулаком у висок так, що шинкарка, приголомшена, заточилась і впала на землю. Він її як стій ізв’язав мотузом і поклав на лаві.

— Кажи, відьмо, де мій син? — крикнув, вийнявши ганджар і приклавши їй до горла.— Не скажеш, то твоя смерть тут відразу.

Дівчина не могла на все те дивитися й вийшла до сіней. їй і в голові не містилося, щоб хтось був сильніший від її пані, що не присмирнів би від погляду її страшних очей.

Шинкарка отямилась і закричала диким голосом:

— Мустафа!

На той голос вибіг із другої кімнати, із ножем у руках, той татарин, якого вчора Заруба стрінув у сінях. Побачивши свою

паню зв’язану на лаві, видав із себе якийсь звірячий голос і з відкритим ротом кинувся з ножем на Зарубу. Та Заруба сподівався нападу: відскочив набік і різнув татарина по шиї ганджаром. Голова татарина скотилася на землю. До хати вскочила дівчина й затетеріла.

Шинкарка, побачивши свого слугу неживим, зверещала не своїм голосом. Тепер її остання надія пропала. Вона знала, що її жде. Поблідла, мов полотно.

— А тепер уже скажеш, де моя дитина? — говорив Заруба.

— Не знаю. Я з ними не їхала...

— Вона бреше,— крикнула дівчина.— Вона була з тими харцизами у змові. І гроші забрала від них за свій хмільний мед. Вона добре знає, куди його повезли. Це її знайомі. Не раз у неї награбоване добро й піймані дівчата продавали.

Шинкарка обкинула дівчину гадючим поглядом.

— Мовчи, гадюко! — кричала шинкарка,— а то я дам тебе якому харцизові на поталу — згинеш, як-от собака...

Заруба засміявся.

— А ти, небого, не знаєш, що я тебе живою не випущу з рук? — І взяв її сильною рукою під руку, підвів на ноги й поволік надвір під розлогого, галузистого бука.

— Куди ти мене тягнеш? — крикнула залякана шинкарка.

— До люципера в гості.

— Не вбивай мене... Я дам за себе окуп... У мене грошей доволі...

— Набутих із людської кривди. На них іще людські сльози блищать.

— Ти, чоловіче, мене повісити хочеш? — зверещала.

— Побачиш.

Підтягнув бабу під бука, засилив на шию петлю, другий кінець закинув на гілляку й підтяг угору. Баба повисла.

— Тепер, дитино, приклич мені всі твої нещасні посестри. Я їм хочу щось сказати. Де вони?

Дівчина відчинила двері від льоху й покликала дівчат, що виходили.

— Слухайте, діти,— казав Заруба,— ваш кат висить на гілляці, а її помічник зарізаний. Ви всі вільні. Можете йти, куди вам любо. Та моя рада, щоб ви нікуди не розходилися. Лишайтесь тут, а я або сам прийду, або пришлю когось, що вас виведе звідсіля до якоїсь людської оселі. Я вас тепер не можу забрати, бо їду далеко.

Чорнява дівчина не відступала Заруби ні на крок. Винайшла таку хвилину, ідо могла з ним поговорити сама.

— Коли ви мене, батьку, маєте тут залишити, то краще вбийте мене на місці...

— Скажи мені, дівчино, хто ти і звідкіля ти?

— Я шляхтянка. З Поділля. Мене забрали татари. Мій батько заможний...

— Я даю тобі козацьке слово, що незабаром приїду сюди, заберу тебе та допоможу добитися до своїх. Слова козацького не зломлю. А тепер дай мені якого коня. Мені час їхати. Сама знаєш, що з тобою мені тепер ніяково возитися.

Дівчина не перечила більше. Пішла й вивела гарного осідланого коня. На дорогу дала Зарубі гаманець із грішми.

— Не соромтеся брати. Це ті гроші, що чарівниці від вас у паю дісталися. Це ваші гроші. А в мішку знайдете трохи харчів на дорогу...

4

Остапові в степу вийняли ганчірку з рота та розв’язали руки. Роздумуючи над своєю долею, він міркував собі, що силою нічого не вдіє, й почав погоджуватися із своєю долею.

— Куди ви мене везете?

— У Пітер, голубчику. Нам доручили збирати у всій державі хлопців з гарними голосами. В тебе ми помітили неабиякий голос, то й забрали тебе. Ти там знадобишся, і тобі буде добре. Колись нам подякуєш, що ми тобі дорогу до щастя промостили.

— А що з батьком? Певно, його вбили, а може, та відьма в балці його медом затроїла? Скажіть, будь ласка, батько живий?!

— Живий. Ми його в степ винесли, щоб від сонниці прочуняв. Це зілля ми добре знаємо — не раз його вживали: воно не вбиває, лише присипляє.

Остап заспокоївся; десь далеко в душі заблисла надія, що батько його визволить. Москалі попросили його заспівати.

— Поганою ганчіркою запоганили рот, у горло болота напхали, а тепер співай. Як таке будете далі робити, то я зовсім захрипну і вже ніхто мойого голосу не почує.

Москалі налякалися. А що, як справді привезуть до Петербурга захриплу німоту? За це їх по головці не погладять...

— Що ж тобі робити, щоб голосу не втратив? — спитали.

— Мені не може бути ніколи зимно, бо зараз горло розболить. Мені треба давати краще їсти, ніж ви їсте. Мені не можна на вітрі ні співати, ні говорити. А ви поводитесь зі мною, мов із турецьким невольником. Що мені робити, як мене привезете до Петербурга без голосу? Хоч з прошеного хліба живи. Та я вам би того не вибачив. Я поскаржусь самій цариці, що ви мені голос знівечили. Цариця, кажуть, нас, козаків, любить,— вона постоїть за мою кривду, а ви під кнут підете.

Москалі чухали потилиці.

Остап пізнав, що тепер має перевагу над москалями. Вони відразу зм’якли, а він говорив дальше:

— Мені їсти хочеться; ніхто мене не спитав, чи я не голодний, а тут іще і співати кажуть.

— А чом же ти не сказав, що голодний? — виправдувався один.

— Аж казати треба? Самі не знаєте, що людина, коли не поїсть у свій час, то згине?

— Заспокійся, молодий чоловіче: почне вечоріти, станемо на нічліг, а тоді і вечерю зваримо.

Остап домагався, щоб його як стій нагодували. Тим-то валка спинилася, москалі розсідлали коні, поприпинали на припонах, розвели ватру й почали варити, повиймавши із своїх мішків усякої всячини. Остапові давали щонайкращі шматки. Коли наївся, захопив два кожухи, не питаючися, чиї вони, один постелив на землі, другим укрився й незабаром заснув твердим сном. Уранці його розбудили, дали їсти й зараз подалися в дорогу.

Як заїхали в Московщину, почали вступати до московських осель. Остап мав нагоду придивитися до москалів та порівняти їх самих і їх життя до українців. Вразило його, що в Московщині все сумне, похмуре, одягнене в брудні ганчірки, в чоловіків — червоні заялозені сорочки поверх штанів, не кращі дівчата та молодиці. І пісня така якась дивна, ні сумна, ні весела — не така, як в Україні.

Лежачи не раз у часі нічлігу в московській хаті на лаві під вікном, він повертався з боку на бік, не міг заснути: не було чим дихати, блощиці лазили по всьому тілі, кусали до крові. Придивившися до тієї московської нечистоти, Остап не міг їсти того, що йому давали. Їв тільки яйця.

Як уже приїхали до Петербурга, Остап був марний, виснажений. До того в дорозі обдерся, із нього звисало саме

ганчір’я. Таким не можна було йому стати перед директором хору, тим-то й повели його в парню, обмили з болота, вимастили, обстригли й оголили, одягли в свіже білля й одежу, дали кілька днів відпочити і щойно тоді повели до директора.

Директор не міг налюбуватися Остаповим голосом. Москалям заплатив за такий набуток добрі гроші, а Остапа, не питаючись, звідкіля він, чи добровільно приїхав, чи ні, почали зараз учити початків співу та музики.

Царський хор славний був із добору співаків та доброго вишколу. Найбільше тут було українців. Пізнати це було по їх мові.

Остапові тут не подобалося. Мусив ламати собі язика до московської мови. А землячки з України, що були з ним у хорі, хоч не могли наламати своєї мови до московщини, береглись, щоб по-українському не говорити. Остапа примістили з іншими хористами у крилі царської палати й мучили пробами від ранку до ночі. Боячись, щоб не втік, директор казав його пильнувати, нікуди не пускати.

Північне мрячне підсоння відбивалося погано на настроях Остапа. Все тут не таке, як в Україні. Ні сонця, ні неба. Заєдно сірі облаки, духота. Він не розумів, як тут люди живуть! Думав, що сам тут марно загине, і йому бувало на душі дуже важко.

Науку співу присвоював собі скоро. Незабаром став між першими співаками: його назначили до тих вибраних, що їх кликали в покої цариці співати на великі свята. Цариця звернула на Остапа свою увагу.

Раз після виступу хору перед нею підійшла до нього, погладила попід бороду, подивилась йому в очі і спитала:

— Відки, хлопче?

— З України, козак.

— Ти вже тут довго?

— Цього літа зловили мене якісь кацапи й на силу сюди привезли.

Від цих сміливих слів, та ще висловлених поукраїнськи, всі, що були коло цариці, зжахнулись. Директор люто поглянув на Остапа, що спокійно дивився цариці в очі. А цариця, якій сподобався і вродливий парубок, і його голос, ласкаво питала дальше:

— А ти ще не знаєш по-русски?

— Не знаю, і, либонь, ніколи не навчуся. Тяжко. Та й мова мені не подобається. Наша, українська, краща.

З знову всі з переляку затетеріли. Директор то блід, то червонів. А цариця розсміялася від цих простих відповідей парубка.

— Степовик! — сказала до свого фельдмаршала Потьомкіна,— не зараз освоїться...

— Освоїться, ваша царська величносте,— впевняв царицю її любчик,— ми про це подбаємо.

Остап скипів, а тим часом цариця відійшла з Потьомкіним дальше.

"Оце тота панія,— подумав,— що нашим козакам нашу землю відбирає та зайдам роздає. А той позолочений пан—то Грицько Нечоса. Її назвав народ сучою дочкою, а як його називати будуть? Як могло січове товариство таку людину прийняти у своє товариство та вписувати в курінь! Не розумію! Недурно казав батько, що зледащіла наша січова старшина..."

Такі думки страшно його бентежили та злючою гадюкою під саме серце всисалися та кров із нього смоктали. Душа бунтувалась від таких думок. Вони затроювали йому життя, і він почав на очах нидіти.

5

Із вітром у перегони гнав сотник Заруба на північ. Стежив за слідами, які ще де-небудь залишили прокляті москалі, втікаючи із його вкраденим сином. Здавалося йому, що їх певно здогонить, а що їх лише чотири, то знав, що дасть собі з ними раду.

Надвечір того дня помітив, що його кінь такої дороги не видержить, доведеться йти пішки. Та він дійде, в Петербурзі сина відшукає — він певне в царському хорі, там Заруба його найде.

Та нагадалася одна небезпека. Кілька днів перед тим він зарубав царського урядовця, а опісля вигубив царських драгунів. Про це вже в Петербурзі знають, і за ним певне шукають. І на Січ певно вже прийшов наказ арештувати його, коли там з’явиться, та відставити до Глухова, де тоді сиділа московська головна команда. За ним певно вже по всій Україні слідкують, а він сам пхається в те шершеняче гніздо, де його ждуть муки. Чи не краще б завернутися, не перти проти рожна. Головою муру не проб’єш.

Та тут обізвалося батьківське серце. Як же так залишити рідну дитину москалям на поталу? Це був би страшний гріх, який нелегко спокутувати на тому світі. Бо ж пропадала чиста душа козацька. Там її викривлять, зроблять із козака московського перевертня, виховають на вовка, що опісля забуде про своє гніздо і своїх братів-козаків роздиратиме. Хлопець молодий, без життєвого досвіду, не видержить спокуси... Чи мало вже москалі наробили таких яничарів із українців? Правда, його, Зарубу, можуть піймати, тоді він пропаде. Але з чистим сумлінням піде на той світ...

Так міркував собі батько, їдучи вже ходою. Сонце бралося заходити. Кінь щораз-то постогнував і приставав. Треба було припочити.

Опинився над берегом якоїсь річки. Розсідлав коня й пустив його пастися. Назбирав сухої верболози й розпалив багаття. Та нічого було йому варити. Шукав по кишенях і нащупав гаманець із золотом, яке йому дівчина передала при від’їзді.

"От золото,— думав,— яке мені ця добряча шляхтянка в руку всунула. Було б за що погуляти в місті. А тут, у степу, одного сухаря за це не добудеш".

Шукав далі при сідлі в мішку, куди звичайно набирають зерна для коня. Нараз знайшов вузлик із харчами, що його пов’язала дівчина йому на дорогу: буханець хліба, кусок сиру, цибулю і добрий шматок печеного м’яса. Кинувся на все це, мов голодний вовк.

"Цього стане на чотири дні. Добра дівчина... Погано я зробив, що не забрав її з собою. Обіцявся їй повернутися. Та не знаю, чи сам вернуся".

Кінь уже підпасся, напився води й почав качатися з боку на бік, випростовуючи свій змучений хребет. На Зарубу напала знемога. Дуже спати хотілося. За коня не боявся. Козацький кінь від козака не втече. Навіть не мав сили, щоб устати і припняти його. Закурив люльку, поклав голову на сідло, прикрився кобеняком і вмить заснув.

Та козак спить у степу одним оком і одним вухом. До його вуха долетів тупіт кінських ніг. Заруба відразу прочуняв. Багаття погасло, жевріло ще кілька вугликів. Він прикинув туди хмизу й освітив найближчу околицю. Помітив тупіт лише одного коня! Та все ж треба було вважати. Поклав біля себе обидва набиті пістолі й чекав. Нарешті тупіт приблизився, і Заруба почув жіночий голос:

— Не стріляйте, батьку, це я.

Чорнобрива дівчина! Заруба виразно побачив у сірім тумані її зариси. Заіржали обидва коні, дівчина прискочила до багаття.

— От я вас таки здогонила, батьку! Тепер уже мене у степ не проженете.

— Це ти, панночко? Я б ніколи не сподівався тебе тут стрінути.

Він іще більше дивувався, коли з коня зіскочив молодий козак і впав на землю біля ніг Заруби. Здавалося — зімлів. Заруба взяв дівчину на руки, поклав на свою лежанку та прикрив кобеняком...

— Бідна дитина, знесилилася...

Набрав хмизу й розвів вогонь.

— Коли вже така Божа воля, то я тебе не кину. Хоч ти й шляхтянка, та таки хрещена душа.

— Коли я під вашою рукою, то нічого мені боятися. Знаю, що ви постоїте за мене, не дасте бідній сиротині кривди заподіяти.

— Не бійся, дитино, життям своїм за тебе заступлюся.

І не стямився, як дівчина підвелася, схопила його за руку й сильно поцілувала. Із її очей покотилися сльози, кілька з них упало на грубу руку козака.

— А тепер, дитино, бери ось трохи хліба та м’яса, що ти мені дала в торбу, та лягай ось тут та проспися. Незадовго треба буде нам їхати далі.

— Припасів доволі набрала я. Там усе при сідлі прив’язане, — казала дівчина вже крізь сон.

Заруба прикинув палива до ватри, пішов до коней, розсідлав коня дівчини й пустив його на пашу, а сам забрав сідло й поніс до вогню. Сідло було доволі важке. До сідла був приторочений мішок із харчами. Присів при ватрі й закурив люльку.

"Що мені з бідною дівчиною робити? Не покинути ж її самої у степу. За нею десь батько побивається, у Крим гроші на викуп шле. Я її ще не розпитався, хто вона та звідкіля. Шляхтянка, то — шляхтянка. Найкраще по дорозі заверну на Київ і там її в якоїсь родини приміщу. А вони вже подбають, щоб її до батька відіслати".

Він устав і поправив ватру. Треба було вибиратися в дальшу дорогу. Пішов до коней і повитирав їх сухою травою.

Від його рухів дівчина прокинулася. Всміхнулася до Заруби:

— Добрий день, батеньку!

— Добрий день, доню. Поїла б що-небудь. Там іще дещо залишилося.

— Не турбуйтеся. Я набрала всього стільки, що до самого Петербурга стане...

— Знаєш, дитино... мені годі буде брати тебе до Петербурга. Збочимо з дороги — я тебе підвезу до Києва й там передам тебе якійсь сім'ї, щоб тобою попіклувалася.

Дівчина затурбувалася.

— Як же вам із моєї причини тільки дороги накладати і втрачати дорогий час?

— А що ж мені робити? — сказав Заруба, розкладаючи безрадно руки.— Не лишу ж я тебе в степу на поталу бузувірам. Ще тебе захоплять та продадуть...

— Спасибі вам, батьку, за ваше добре серце. Та я заздалегідь обміркувала собі, як воно буде. Добре, що ви мене з балки не забирали відразу, бо ж тоді треба було б забрати всіх. А як вам із тільки дівчатами воловодитись? Люди б із вас сміялися. Я вже тоді поклала собі, що вас здогоню. Тим-то й дала вам слабшого коня, а для себе залишила бистрішого, щоб не довго було за вами гнатися. Вже тоді я погадала собі, що поїду з вами до Петербурга,— може, вам у пригоді стану. А щоб

мене ніхто не пізнав, я обтяла собі косу й переодяглася за козака. Чому ж би я не могла їхати з вами як ваш чура або син? Як собі гадаєте, але певно не пожалуєте того. Мені страх шкода вашого Остапа... Я була б дуже щаслива, якби могла де в чому допомогти вам, щоб його визволити. Я — панська дитина, шляхтянка, тим-то й незгірше за козака держуся на коні і стріляю з рушниці неабияк.

Заруба здивовано дивився на дівчину.

— Бачу, що ти козир-дівка, хоч і не знаю, хто ти, хто батьки твої...

— Я називаюся Марія Сваричевська. Я дочка Миколи Сваричевського, багатого шляхтича; виросла на Поділлі над берегом річки Хмільника. Мене вже дома жартівливо козаком прозвали. Я любила волю, герці на коні по широких подільських полях, з рушницею на плечах. І це мене згубило. Одного разу я задалеко загналася й наскочила на невеличкий татарський загонець. Мене піймали на аркан і тій клятій відьмі в балці продали. Там я терпіла страшні муки. Побачила я, що, впираючись, нічого не вдію, то й пустилася на хитрощі. Почала відьму вмовляти, що мій батько викупить мене хоч би й за які великі гроші. Я написала до батька листа, і шинкарка вислала його окремим післанцем. Післанець іще досі не вернувся. Може, його де по дорозі і вбили. Шинкарка не неволила мене, як інших дівчат, не замикала мене в льоху. Я могла ходити та їй прислугувати. А що була метка, то вона скоро до мене звикла. Але вона своїми відьомськими очима лякала мене, морозила, я не мала сили її наказам опертися. Так було аж до вашого приїзду. Хотіла я вас, батьку, остерегти, щоб того клятого меду не пили. Та шинкарка вгадала мої думки, прикувала мене своїми очима до місця, мені язик задубів. Так само хотіла я й Остапа остерегти, щоб пильнувався. І тут мені відьма не дозволила. Вона була з москалями у змові. Це мені

важить на моїм сумлінні, і я вирішила собі, що всіма силами помагати вам буду, щоб його визволити. Коли я тепер ізгадаю, що в тому пеклі діялося, то ще й досі волосся мені дубом стає. Не кажу вже того, що ті бідні дівчата натерпілися. Але коли, було, який статечний гість до господи заблукає, то шинкарка із тим своїм без'язиким товаришем його так напоїть, що той уже ніколи не прокинеться. Тоді його обдирали до сорочки, і татарин кудись його прятав. Коли ви мені казали залишитися в балці, поки ви не прийдете мене визволити, то я того не могла зробити. її гості та приятелі, що в неї бували, знали добре, яке в неї велике багатство, і вони, що за її життя боялися, вважаючи її за відьму, тепер розібрали б усе поміж себе, а нас усіх поперепродували б татарам. А товаришок я теж не могла забрати із собою. Бо й як же пускатися в степ такій дівочій валці? І хоч як мені їх було шкода, я підождала, поки всі поснуть, вивела коня, навантаженого, чим було можна, і пігнала у степ...

Коли почали сідлати коні, дівчині впала шапка з голови. Заруба тоді помітив, що її коси обрізані ножем, та й то так недоладно, що зараз можна було пізнати, що на тій гарній голівці пишалася недавно буйна дівоча коса. Незабаром пустилися в дорогу. Заруба почав своїй товаришці розказувати про свої пригоди з москалями та про те, чому він мусив утікати. Дівчина слухала його уважливо.

— Тим більше, батьку, я вам тепер потрібна, коли ви відважилися лізти тепер у те осяче гніздо, коли знаєте, що за вами шукають. Вас треба берегти, щоб не попали в засідку. Ви самі цього не зможете зробити... Я вас не попущуся, хоч ломакою мене відганяйте. Я однаково побіжу за вами на край світу...

— Бачу, що ти моторна дівчина і хитра собі... Добре. Поїдемо обидвоє до столиці. Свята Покрова нам допоможе.

6

Подорож тривала довго. Було ще як-так, коли проїздили українські землі. їх скрізь радо вітали, угощали, чим хата багата. Та не так стало, коли в’їхали в московську землю. Дорога була непривітна. Скрізь люди брудні, погані хати. Тут їх дразнили хахлами й нічого не давали без грошей.

Одного вечора, коли розклалися ночувати, їх наздогонила валка людей із України. Вона їхала теж у столицю. Були це столичники, що їхали до Петербурга з чолобитною до цариці та з подарунками для московських великих і малих панів, щоб припинили переслідування запорожців та затвердили вольності козацькі й недоторкальність запорозьких земель. Столичники мусили гладко говорити, знати в Петербурзі входи та переходи. Таких людей у січовому товаристві багато не було, тим-то майже щороку вибирали тих самих. Не була це приємна справа; столичники відпрошувалися, та нічого було робити — вибрали, то й треба їхати. Столичникам грозили все великі небезпеки. По дорозі можна було стрінутися з якими розбишаками, що могли їх пограбувати й повбивати. А в столиці за нерозважне яке слово можна було попасти й у Сибір та й ніколи вже не побачити України.

До таких столичників вибирали з року на рік полковника Струка. Була це людина бувала, вчена, вмів гарно й плавно говорити — ніколи, як кажуть, не забував язика в роті. Не раз уже протоптав стежку в столицю, писав ізвідтіля до Січі свої доповіді — розумні та певні, виказував віроломство, нещирість і лицемірство москалів супроти козаків. Він знав, що коли б одно таке його письмо попало в руки московських шпигів, то його чекає Сибір. На це не раз звертав йому увагу генеральний січовий писар, та Струк усе повторяв:

— Раз козі смерть, але ж годі мені промовчати те, що помітив, та не остерегти товариство перед небезпекою від москалів. Якщо ми не спроможемось зарання показати Москві зуби, то пропадемо, й ніхто нам не поможе.

У тій валці, що стрінула наших подорожніх, був і Струк. Заруба вже більше ніж двадцять років не бував у Січі, знайомі його вже повиводилися. Але ж, стрінувшись із січовиками, побоювався, чи не буде тут який знайомий, який міг би його зрадити. Не довіряв уже нікому...

— Слухай, Маріє,— сказав нишком до дівчини,— я боюсь, щоб із тієї валки мене хто не впізнав. Запам’ятай собі: я називаюся Іван Дорош, а ти — мій син Максим; ми їдемо прохати царицю, щоб нас не рушала з нашої інгульської паланки. Я вже сам говоритиму за нас обох, а ти мовчи та вважай, щоб із чим не пробалакалася.

Тим часом козаки приходили до вогню й обступили їх довкруги.

— Здорові були, люди добрі! — вітали їх, гріючи руки до вогню.

— Здорові будьте, спасибі за слово добре. Звідкіля Бог провадить, та куди їдете?

— Перше скажи нам ти, звідкіля ти мандруєш із цим парубком.

— Не з гаразду ми мандруємо. Дістав я двадцять п’ять років тому з Коша грамоту на землю під хутір. Мав я трохи грошенят: заснував хутір, загосподарився як-так, став посполитим, одружився, сім’ю завів. Та ось навесну приїхав у

мій хутір царський комісар, оглянув із усіх боків мій хутір, усе моє добро та й каже до мене по-московському:

"Ти, хахол, забирайся звідсіля, бо твій хутір цариця-государиня кому іншому призначила. З весною щоб по тобі й духу тут не було, а то все відберемо й тебе — в Сибір за непослушаніє".

— Моя стара в плач, діти теж; я подумав хвилинку та й кажу:

"Цитьте, ще так зле не буде. Як так можна моє забирати? Я ще щось на таке та видумаю".

— Так успокоюю своїх, хоч і сам не вірю, щоб моя стара голова щось путнього могла на таке видумати. Аж нагадав я собі, що від старих людей чував,— до москаля без грошей не приступай. Взяв я кілька золотих та й кажу до нього: "Помилуйте, вашмосте, не виганяйте мене, не губіть",— суну йому гроші та й кажу ще: "Поступіть, будь ласка, до нас перекусити що-небудь".

— Узяв москаль гроші, навіть не подякував та й не рахував, що йому даю, і зайшов до хати. А жінка йому то цього, то того, а москаль уплітає, аж за вухом тріщить, та п’є, мов той смок. А далі каже до мене:

"Ну, козаче, ще тобі продовжу на один рік, а опісля хутір не твій".

— Гадаю собі, і це добре: за рік або москаль здохне, або я вмру, або всіх москалів чума витре, а я за той час поїду до цариці та прохатиму, щоб той указ перемінила та лишила мене

в спокою... Тепер уже, панове-запорожці, знаєте, чого я у столицю їду.

Запорожці прийняли Зарубу за балакучого дурника...

— Знаєш, чоловіче добрий, не проклинай ти того комісара, а молись Богу, щоб він довго прожив на світі та й щоб його не так скоро послали на Сибір. Ти йому щороку всунь у руку і спокій матимеш. Їдь здоров додому, у столиці із своєю справою не виїзди, щоб її не попсував. Ще таке буде, що твого добрячого комісара покарають за те, що так довго із справою зволікає, а тебе проженуть. З іншими паланчанами ті чортові комісари не люблять довго церемонитись — відразу приводять нових балканських переселенців, а тебе кулаком у спину...

Заруба вдав здивованого та наляканого.

— Хіба ж так можна?

— Можна. Знаєш, що дурня і в церкві б’ють. А коли ти думаєш у цариці що-небудь випросити, то ти дитина — не козак. Ось наші столичники рік у рік їздять до того клятого Петербурга та московським панам запихають пельку нашим добром, а ще нічого для нас доброго звідтіля не привезли, хіба торбу-дві гарних обіцянок, а нашим старшинам яку золоту бляшку з візерунком цариці. Те, що ти там даси панам, то наче в болото кинув. Слухай, козаче, розумних людей і вертайся додому. Того, що ти туди везеш, стане на три рази тому комісарові.

Заруба подумав хвилину і сказав:

— Ні, я таки поїду. Що буде, те й буде. Не люблю я з дороги вертатися. Та от, панове, коли ваша ласка, то дозвольте мені

до вас пристати, бо й дороги добре не знаю і московська поведенція мені чужа.

— Про мене,— сказав найстарший із ватаги>— коли хочеш, приставай до нас. Хліба-солі не пожалуємо, але тобі ні в чому не поможемо.

Заруба рад був, що ніхто його не пізнав та що безпечніше буде йому їхати в чужий, незнайомий край.

Козаки розвели великий вогонь, добули з возів харчі, кухонну посуду й почали варити вечерю. По вечері розставили сторожу й полягали спати.

Коли вже в таборі затихло, хтось присунувся до Заруби й заговорив шепотом:

— Даремне ти, Ничипоре, переді мною ховаєшся та дурника з себе робиш. Я таки впізнав тебе відразу, хоч ми вже давно не бачили один одного.

— І я тепер тебе пізнаю, Струче. Яке це для мене щастя, що ми стрінулися! Ти мудра голова, бувалий чоловік — не в одному мені порадиш.

— Відгадую, що твоя справа не така дурна, як ти її козакам розказав. Оповідж мені по правді, якого чорта ти лізеш у Петербург.

— Ти добре відгадав,— відповів Заруба і розказав йому всю свою пригоду...

— Яке твоє щастя, що ти до Січі не доїхав. Був би ти там так довго, доки не прийшло б письмо-наказ від губернатора,

щоб бунтаря Зарубу Ничипора, як на Січі з’явиться, впіймати й передати до московського ретрашменту, а звідтіля відставити до Глухова. Тоді б краще тобі на світ не родитись. Ти кажеш, що сина твого піймали і в Петербург повезли. А цей парубок, що з тобою, хто він?

— Це дуже складна історія. Я опісля тобі розповім. А ти думаєш, що старшина допустила б, щоб мене, старого січового товариша самарського куреня, видати ворогам на муки?

Струк задумався.

— Наша старшина годить тепер Москві. За те зазнає від Москви різних ласк — ось, напр(иклад), що не дає козацтву вибирати за козацьким законом щороку старшину, а урядує вже кілька років. Коли б не те, то товариство давно б її прогнало... А московські агенти поширюють між козацтвом чутки, що це старшина до вибору не допускає. Це давні московські способи — все і всюди заводити сварку між старшиною й козацтвом. Це все на те, щоб нас знищити. Гетьманщину вже Москва проковтнула, тепер на Запорожжя час...

Замовкли обидва, над тим самим думаючи. Перший відозвався Заруба.

— І немає на це способу? Чи справді наше козацтво так уже зледащіло? Міркую, що якби так усі злучилися, вхопили за зброю, то не лише із Запорожжя прогнали б Москву, а й Гетьманщину б відбили!

— На це треба, щоб Господь післав нам другого Сагайдачного або другого Богдана!

— А ось Богдан з’єднався з Москвою в Переяславі! — сказав Заруба.

— Богдан тоді не міг інакше. Царські агенти так підбили козацьку чернь одновірством з Москвою, що все верещало, що хоче під православного царя, і коли б був Богдан тому противився, йому було б не з маком. Одні робили це за царські гроші, другі з намови. Та він старався забезпечити нам свободу в умові, тільки що Москва нас зрадила й відбирала нам наші права одне по однім, поки нас зовсім не взяла під свій чобіт. Тепер нам дуже тяжко з-під того чобота визволитися. Москва вбилася в силу, а ми ослабли, мусимо...

— Що, вступитися? Але ж у нас іще кипуча сила живе! Я, Їй-Богу, не розумію, чого Москва хоче від нас? Ми ж не пхаємося до неї, то вона до нас лізе, землю відбирає та ще за собою тих балканських зайдів волочить. Хіба для неї кращі ті зайди, ніж ми, козаки? Вона ж і так усі діри затикає нами!

— Коли мене послухаєш, я тобі поясню.

— Як не слухати!

— Козацтво, особливо запорозьке, жило досі добичництвом. Жило майже так, як кочовики. Ми переносилися з місця на місце, не вміли добути з нашої землі того, чого нам до життя було треба,— хліба. Ми все це або брали в інших силою, або купували за ті гроші, які на інших здобули. Наші набіги на турецькі та татарські землі й ті грабунки мали колись вагу, бо ж ми відплачували невірним за те, що вони у християнських землях заподіяли. Ми стали Хрестовим Чином, як багато таких чинів повстало на Заході. Та згодом магометани уговкались, ослабли, перестали нас чіпати, і вже не було причини їм відплачуватися. Тепер треба було наше

добичницьке життя перемінити на хліборобське, або, як кажуть, треба було шаблі на леміш перекувати. Пізнала це наша січова старшина. Із коша давали грамоти козакам на землю, хто лише хотів. Поділили запорозьку землю на паланки. Оселі з козацьким населенням зростали. За яких сто років ми могли б заселити все Запорожжя здоровим роботящим українським населенням. Та Москва цього налякалася. Буде Запорожжя одноцілою державою з Січчю як столицею, заселеною одноцілим українським народом, осілим на своїй землі, тоді нелегко буде Москві такий край поневолити. Отоді давай цю одноцілу землю діравити, латати оселями чужими, які певно не підуть із нами проти Москви, а будуть помагати Москві нас приборкувати. Москва ж їм дала землю й помогла розростись, а не ми. Ми тепер Москві не потрібні. При нашій помочі, нашою кров'ю загорнула такі простори землі під своє панування, приборкала турка і татарина — нащо їй нас тепер?

Струк замовк, а потім додав:

— Одним із випробуваних Москвою засобів ослабити й побороти нас, це (було) — юдити і цькувати козацтво проти старшини. Робить вона те саме й тепер.

— Як мені Господь поможе визволити сина, я пошукаю собі десь таку безпечну закутину, куди московське око не сягає; там збиратиму покривджених сміливців і ходитиму скрізь по запорозьких землях загонами та нищити всі московські станиці, постої й посілості тих балканських зайдів. Може, це їх відстрашить, що не будуть до нас пхатися. Хай їх Москва забирає над Волгу. У нас далі дійде до того, що москаль краще поводитися буде з жидом, ніж з нами...

Заки Струк на це відповів — почало світати. Давні товариші розійшлися.

## 7

Від тої днини козак Іван Дорош мандрував із козацькою валкою столичників до Петербурга.

Петербург у тому часі не був іще зовсім готовий. Але вже засипали розлогі болота, болотнисту Неву присилували плисти між двома кам’яними берегами, перекинули через неї великий міст, витичили широкі вулиці та майдани й повибудовували кілька великих урядових будинків — між ними займала перше місце Петропавловська кріпость-в’язниця, а далі царська палата, касарні, міністерства, арсенал, величавий собор і церкви, присвячені різним святцям; за містом — багато заїздів, базари, крамниці.

Українські столичники станули в кількох заїздах. Струк порадив Зарубі, щоб пошукав собі якийсь окремий заїзд, бо туди, де він опинився, міг приїхати хтось із України та пізнати його. Заки ще запорожці пішли за своїми справами, Струк ходив із Зарубою й показував йому все, що варто було бачити. Коли прийшли на Невський проспект, Струк пристанув, зняв шапку і стиха молився. Заруба цього не зрозумів. Тоді Струк йому вияснив:

— Кілько разів я йду цим проспектом понад берегом цієї ріки, мушу пом’янути душі тих замучених наших братів-козаків, що працювали на цих страшних болотах і віддали Богу свої душі. Кілько тут славних наших лицарів у тому болоті втопилося! Кілько їх загинуло під батогами з голоду та холоду!.. Дивись на ті рівні кам’яні береги. Тут немає стільки каменів, скільки козацького народу при будові тої клятої столиці заморили...

Прийшли під собор.

— Тут щонеділі і свята царський хор співає. Той хор, приміщений поки що в крилі царської палати, приходить цією вулицею до собору, і тут ти можеш побачити сина. Тільки не зрадь себе перед часом, а перше справу добре обдумай. Та як маєш гроші, то все можна зробити. Між москалями за гроші й рідну маму купиш. На гроші тут дуже ласі, бо ніхто з царських урядовців не знає, коли треба буде в Сибір мандрувати, а в Сибіру гроші теж потрібні.

Обійшли царську палату. Всі проходи були обставлені військом. Пішли на другий кінець міста між заїзди, і тут Заруба примістився: заплатив за хату, харчі, стайню й пашу для коней на цілий місяць згори. Так йому радив зробити Струк.

— Раджу тобі, щоб ви обидва зараз попередягалися за міщан або купців, щоб не звертати на себе уваги поліції.

— А що таке поліція?

— Багато би про це говорити. Поліція — це сторожа не сторожа, військо не військо. Це така царська установа, що все мусить знати, скрізь свій ніс устромити, все чути, що люди говорять, все бачити і про все, що дізнаються, доносити своїй владі. А коли б щось довідалася про високих урядовців, міністрів, генералів, то навіть про це має повідомити "світлішого", а він із усім цим — просто до цариці. Ось що таке поліція. Її стерегтися треба, як чорта або чуми...

— То їх тут, певно, дуже багато! — докинув Заруба.

— На кожному кроці. Вони в мундирах або й так. Переодягаються за міщан, за купців, за ремісників, як їм треба, ходять скрізь, хрещений нарід спокушують, мов ті дияволи,

тягнуть за язик, щоб хто з чим вибалакався, пишуть доноси, арештують, мучать, під шибеницю виводять або на Сибір.

— А хто ж підглядає та підслухує тих усіх великих панів, тих міністрів, як ти кажеш?

— Теж поліція. Все — поліція. Поліція в Московщині — це те саме, що хребет та кості в коня. Без них кінь не міг би на ногах стояти та козака на собі носити. Тут собі люди потихоньку жартують, що поліція думає за саму царицю і колись і її на Сибір виправить...

Перейшли з кіньми на нову квартиру. Заруба присів кінець столу й задумався. Потім ударив руками по столі й сказав:

— Нічого вже моя стара голова не видумає.

— Лишіть це, батьку, на опісля. Тепер ідіть н місто та купіть міщанське вбрання, для себе й для мене. Тільки не купуйте будь-яке, щоб нас тут мали за нізащо. Не шкодуйте грошей, це нам у пригоді стане.

Старий пішов і вернувся з оберемком міщанського одягу та двох нових кожухів. А дівчина купила ниток, голок та ножички.

— Підстрижіть мене, батьку,— самі кажете, що волосся недоладно обтяте ножем...

А в найближчу неділю пішли обидвоє під царську палату слідкувати за хористами, коли йтимуть до собору співати. Перед палатою був великий рух. Заїздили й від'їздили карети генералів та міністрів. Наостанку заїхала золочена карета по царицю, запряжена шестірнею. Дівчина задивилася на ті дива й забула про все. Заруба сіпнув її за рукав.

— Не туди ми попали, туди хористів не пускають. Ходім на друге крило.

Та даремно там дожидали — хористи відійшли до собору раніше.

— Хіба почекаємо, аж вертатимуться?

— А чому б не піти й нам до собору?

І тут побачили, як церковна прислуга не пускала у двері собору людей, бідно одягнених. Тепер нагадав собі, як Марія дораджувала, щоб не купувати якого-небудь убрання...

У соборі не починали служби — чекали на царицю. Нарешті почувся великий шум. Наші подорожні стали собі збоку, щоб усе бачити. Цариця йшла гордо наперед, за нею йшли пажі та несли довгий хвіст її спідниці. Довкруги дами, генерали, міністри — і "світліший", що її ніколи не відступався. Тепер загримів хор. Заруба слухав і зараз пізнав голос свого Остапа... Серце з радощів голосно забило. Та водночас почав заходити в голову, як би дати йому знати про те, що він приїхав за ним до Петербурга. Знав добре, що його не допустять до нього, а як дізнаються, що він — Остапів батько, то сильно його пильнуватимуть.

Архиєрейська служба скінчилася. Люди почали виходити зараз по цариці та її прибічниках — до того нікого з церкви не випускали. Тим часом хористи повиходили іншим виходом.

— Знову спізнилися! — сказав Заруба.

— Нічого такого не сталося. На другу неділю вийдемо раніше та вже не будемо ходити довкруги палати, де нас не треба.

Так і зробили. Пильнували під самим собором. Хористи вийшли із своєї домівки. Бистре око Марусі зараз помітило Остапа — йшов у парі ще з одним. Сіпнула старого за рукав.

— Дивіться, батьку, туди — в п’ятому ряді від переду.

Заруба глипнув у той бік і пізнав сина.

— Так, так, це — він. Але який же він марний став! Якби по тяжкій недузі...

Зблизилися обоє до того місця, куди хористи переходили. Заруба старався звернути на себе увагу Остапа — сильно закашляв. Та це нічого не помогло.

— Даремно, батьку, силкуєтесь. Він хоч би й побачив вас, то вас не пізнає. Ви самі не пізнаєте тепер себе.

Проходили попід велике вікно, і Заруба поглянув на себе. Замість козака-запорожця побачив московського міщанина в довгому халаті.

— А хай тобі всячина! — сказав з пересердям.— Що з мене вийшло — аж сором!

— Як же вас може впізнати Остап? Я вже що інше придумала.— І як вернулися до заїзду, Марія виклала те, що придумала.

— Отже, знайте: ви — Іван Дорош, міщанин із Полтави, а я — ваш син Максим. Ви мене давали вчити до дяківської школи. Тут виявилося, що я маю гарний голос, і на звичайного дяка мене шкода. З таким голосом хоч би до царського хору, тим-то ви мене сюди привезли. Не шкодуйте золота для того якогось директора і всуньте йому в руку гаманець. Кажіть, що вам не зараз бути в Петербурзі, тим-то ви платите тепер, та що ще дасте, аби лише мене добре вчили та на доброго співака вивели. Москалі гроші люблять і певно мене приймуть, хоч би мій голос і не підходив до царського хору. Опісля, виходячи, ви знову дайте москалеві в руку та просіть, щоб під вечір пустили мене до заїзду по ті дрібниці, що ми привезли з собою. Кажіть, що ще один вузлик із грішми передасте через мене, бо вам дуже хочеться, щоб ваш синочок вивчився на великого чоловіка, щоб не потребував бути простим міщанином. Він певно повірить, бо знає, що в Україні є такі дурні, які на силу між панів пхаються. Решту то я вже сама зроблю. А ви під вечір подбайте ще за одного коня з сідлом і ще за одно міщанське вбрання та й будьте готові.

Заруба зрадів.

— Сам Бог мені тебе післав, доню. Без тебе я б нічого не видумав та ще в яку халепу попав.

Пішли обидвоє до домівки хористів. Спершу воротар не хотів їх пустити досередини. Але старий всунув йому срібного рубля в руку, і зараз двері відчинилися. Пішли просто до директора.

Заруба розказав усе так, як його Марія навчила, та ще побренькував гаманцем із золотими рублями, поки вони не опинилися у глибокій кишені директора. Він став дуже ласкавий, зараз прикликав свого підручного й казав пробувати голос Марії.

— Ну, голос іще слабкий, тонкий, та згодом виробиться. Він іще не перейшов на чоловічий. Та це прийде, я його приймаю.

Тепер другий гаманець із рублями підсунув Заруба.

— Поки що не взяв більше з собою. Та коли ваше високородіє зволите пустити Максима під вечір до мене на заїзд, то я передам іще. Не зараз я буду тут, то краще вже відразу. Максим привіз дещо з собою, то хай би забрав собі.

— Добре, може піти. Сьогодні неділя, науки немає.

— Бувай здоров, Максиме,— сказав Заруба,— слухай у всьому панів, учися пильно, щоб я мав на старі роки з тебе потіху. А коли ти вийдеш у люди, то не забувай твого рідного батька, що допоміг вийти тобі в пани.

Старий буцімто просльозився, обняв Максима й вийшов та зараз купив коня і привів його до заїзду.

З господарем розплатився і сказав, що таки сьогодні мусить вертатися додому.

Марію повели між новиків. Вона розглядалася за Остапом, та його тут не було. Пішли до великих сіней, де хористи проходжувалися, й помітила тут Остапа. Почала в нього вперто вдивлятися, поки таки не звернув на неї увагу. Нагадував собі, що десь те личко бачив, та не міг нагадати, де. Марія дала йому очима знати, що має йому щось сказати, і він пішов за нею на кінець сіней, де нікого не було.

— Остапе, батько тебе здоровить. Будь готовий...

Остап задеревів, що слова не міг був промовити. Коли отямився й оглянувся за Марією, її вже тут не було. Зате побачив її за обідом. Хористи вказували на неї, на новика з "Хахландії", і підсміхалися.

А по обіді пішла зараз до директора і пригадалася, що їй би піти до заїзду та поприносити свою мізерію, та й принести... решту грошей, що батько мав передати. Директор саме збирався покластися по обіді спати, та натяк на гроші його витверезив.

— Добре, Максиме, я дам тобі зараз дозвіл.

— Та ще, ваше високородіє, будьте ласкаві виправити зі мною ще когось, щоб мені поміг усе забрати. Та ще, ваше високородіє, я буду вертатися з грішми — не доведи Господи якої напасті, а ще я й дороги добре не знаю, то було б дуже погано, і батько б мені цього не вибачив...

Директор подумав і згодився послати з Максимом слугу.

— Слугу? — сказала Марія ображено.— Я, міщанський син — і мав би йти зі слугою? Ніколи. Краще я не піду...

Директорові стало шкода обіцяних грошей.

— А кого ж тобі дам?

— Хай би котрийсь із хористів пішов...

Директор ізнову задумався.

— Добре, напишу пропуск для тебе та ще для одного, лише не забаріться.

Написав на шматку сірого паперу пропуск для двох хористів, не незвавши їх по імені.

Марія вхопила цидулку, поцілувала директора в руку й вибігла до сіней шукати за Остапом. Проходячи біля нього, сказала наказово:

— Візьми свою кирею і йди зараз за мною.

Остап послухав і за малу хвилину вже стояв біля Марії, готовий у дорогу.

— Ходім!

Двері відчинилися, воротар сховав собі цидулку, а вони вискочили на вулицю. Вела Марія.

Заруба ждав Марії дуже нетерпляче: ану ж дівчину пізнали та ще до в’язниці запроторили! Але три коні таки держав напоготові; купив припасів на дорогу й нав’ючив усе на коні.

Почало темніти, як Марія вбігла в хату з Остапом. Заруба дуже зрадів і взяв сина в обійми.

Аж схлипнув.

— Дитино моя, не сподівався я тебе так швидко побачити...

Якийсь час стояли обидва, обнявшись.

— Не час тепер на обійми,— сказала Марія.— Переодягнись, Остапе, в міщанське — зараз їдемо.

— А знай, Остапе, що все це завдячуємо цій бравій дівчині...

— Дівчині? — сказав здивований Остап, дивлячись на Марію.

— Говорите й робите, мов малі діти,— говорила сердито Марія.— Нам земля під ногами горить, за нами певно буде погоня, а вам на розмови збирається. Зараз до роботи!

Старий пішов із Марією до коней, Остап скидав із себе вбрання царського хориста й надягав міщанське, яке батько купив йому в місті.

— Сину! Ми готові. В дорогу!

Посідали на коні. Господар заїзду з поклоном виводив їх із дому.

8

Директор царського хору любив після доброго обіду добре проспатися. В тому часі ніхто не мав до нього доступу.

Так було й того дня. Вже було пізно, коли він пробудився. Нагадав собі зараз, що молодий Дорош мав принести від батька гроші, і йому було пильно щошвидше дістати їх у руки. Казав слузі покликати Максима Дороша. Слуга довго не вертався, та нарешті звістив, що хлопець іще не вернувся з міста.

— Розпитай зараз,— гримнув на слугу,— котрий із хористів ходив із молодим Дорошем до міста, і хай зараз до мене приходить.

Знову довго слуга не вертався, аж прийшов сказати, що ходив Остап Зарубенко, і теж іще не вернувся.

— Зрада! — крикнув директор.— Одурили мене! Та чорт бери того якогось Дороша. Але за Зарубенка заплатила казна великі гроші, і це треба буде казні звернути.

Почав ходити по хаті, не знаючи, що йому робити. Біда! Ще як що до чого, у Сибір попаде! Гроші пусте: Дорош лишив досить — буде з чого заплатити та ще й самому йому лишиться. Але ж на Зарубенка сама цариця увагу звернула... Що йому сказати, коли про нього вона зволить спитати?..

Та зараз нагадав собі свого приятеля Акакієва, петербурзького поліцмайстра. Не одну чарку разом випили — він тепер певно не відмовить своєї помочі, порятує його в біді.

Схопився й подався до поліцмайстра.

— Коли це щойно сьогодні ввечір трапилося, то я вишлю за ними погоню на перекладних конях: до позавтра їх певно здогонять і приведуть.

Поліцмайстер казав собі описати втікачів, того міщанина з Полтави та його сина Максима. Про третього не питав, бо він певно переодягнувся, втікаючи з ними. Зараз прикликав до себе свого підручного й видав йому наказ:

— Старого можеш і вбити, як того буде треба, а обох молодих піймати і привести цілих. Візьмеш п’ять із собою, буде

з тебе. Та насамперед підеш віднайти той заїзд, де вони тут гостювали.

Поліцисти порозбігалися на розшуки, ганялися до ранку і нічого не знайшли. Ніхто нічого не видав, не чував. Господар заїзду, де стояв Заруба, присягався, що таких людей у нього ніколи не було.

"Куди ж би вони могли поїхати,— думав собі поліцмайстер, стукаючи собі пальцем по чолі,— як не у Хахландію? А туди — один шлях..."

І він наказав підручному спрямувати погоню на шлях, що вів в Україну.

* * *

Поки втікачі виїхали з міста, їхали поволі, щоб не звертати на себе уваги поліції. Щойно за містом пустилися скоком.

Аж тепер у дорозі Заруба розказав синові, хто та дівчина.

— Вір мені, сину, що без цієї дівчини я був би нічого не видумав і нічого не зробив. Вона своїм розумцем водила мене за собою, як котика за стеблом. У всьому я її слухав, бо від того дурману, що ним мене ті шельми там, у балці, напоїли, я геть чисто утратив глузди. До того подумати, що вона — шляхтянка, а така нам щира.

— Шляхтянка? — здивувався Остап.

— То що, що шляхтянка, але ж я з того самого народу, що й ви, козаки, і тієї самої віри, тим самим духом живемо; всім нам рідна мати — Україна. Мої предки билися за Україну в

козацькому війську, мій дід воював із покійним полковником Богуном. Той великий лицар був і мого діда полюбив. Дід не вертався вже додому, осівся хутором під Винницею, і його добро перейшло на мойого батька. Живе ж мій батько в селі Погожому коло Винниці. А як я попала сюди, то ви вже знаєте, і це — правда.

— Чом же ти мені того всього раніше не сказала? — спитав Заруба.

— Бо ви б мене були завели до Винниці, і я б не могла була зробити того, що зробила...— і кинула якимсь напівлукавим оком на Остапа.

Усі засміялися.

Відтепер Остап не відступав уже від Марії.

Перший нічліг випав їм яких дванадцять миль від Петербурга під голим небом. До московських сіл незручно було їм поступати, щоб москалі їх не піймали. Так було і другого вечора. Надворі потискав мороз, треба було розвести вогонь. Вже повечеряли, поклалися спати, та Марія, лежачи на кожусі, почула далекий тупіт коней.

— Так буде, як я казала: за нами — погоня.

— То не один кінь, а більше їх буде! — сказав Остап.

— Буде п’ятеро або шестеро.

Марія як стій придушила полум’я, але залишила під рукою сухого хмизу та трави, щоб, коли треба буде, можна до жару прикласти та засвітити.

— Придивіться, діти, до пістоль. Маємо їх шість і дві шаблі. Не робіть нічого, поки я не почну перший,— сказав Заруба, почуваючи, що в ньому відозвалася запорозька душа.

Тупіт зближався. Погоня, здається, не бачила їх, бо полум’я погасло. Поліцисти кричали навмання, зближаючись до коней:

— Стійте, бо стріляємо!

— Ми тут,— крикнув Заруба,— ми не втікаємо. Чого хочете від спокійних подорожніх?

Поліцисти пішли за голосом просто на них. Умить Заруба почислив: було їх п’ятеро, шостий лишився при конях.

— Зараз вам покажемо, прокляті хахли, чого ми від вас хочемо!

— То скажіть зараз, ми готові вас слухати!

Замість відповіді старий поліцист підніс угору ланцюги та побрякнув ними.

У ту мить Заруба вихопив із-під поли шаблю, і старший не стямився, як голова його скотилася вниз. Остап зробив те саме з другим. Поліцисти того не сподівалися. Тепер Марія прицілилася з пістолі й поцілила третього москаля в самі груди. Заруба почав рубати ще тих двох, як Остап підбіг до шостого, що держав коні за поводи, і скалічив йому руку.

— Сюди до мене! — кричав Остап.

Підбігла Марія. Він передав їй шестеро коней, а москаля із зараненою рукою приволік до вогню.

Заруба підпалив ватру.

— Скажи мені, голубчику, хто вас післав нас здоганяти?

— Поліція... Післав нас поліцмайстер здогонити вас і привести в кайданах вас двох, а старого можна

було й убити. Перев’яжіть мені руку й пустіть. А ви, сякі-такі, не втечете — піде друга погоня.

— Не вийдеш ти від нас живий, щоб другу погоню на нас спровадив.— Заруба рубнув його по шиї.— А нам, діти, не можна тут довше залишатись. Шукаймо іншого місця. Тепер нам повелося, та як буде далі, Господь знає. Сідлаймо коні — і в дорогу! Московські коні заберемо теж, і зброю. Воно придасться. А де Марія?

— Пильнує московських коней.

— Маріє, з кіньми сюди!

Марія привела шестеро добрих коней. Перешукали сідла, забрали, що було нав’ючене.

— На ці коні нав’ючимо пашу для коней і те, що знайдемо для себе.

Над вечір другого дня надибали в полі велику шопу, загороджену плотом із трьох боків. Тут, мабуть, складали сіно — трохи його ще залишилося.

— Місце для нас наче вибране,— сказав Остап,— є де захиститися, є чим запалити та погодувати коні.

Завели коні в шопу, розсідлали, поставили при сіні.

— Тепер ви обидва лягайте спати, а я пильнуватиму,— сказала Марія,— якось від мене сон відійшов зовсім.

Син і батько полягали й зараз поснули. Марія розвела невеликий вогонь — так, щоб лише можна було погріти руки та побачити, якби яка небезпека зближалася. Коли трохи проспалися, присилували Марію лягти, щоб хоч трохи відпочила.

— Золота дівчина,— шептав старий Заруба до сина.— Дай тобі, Боже, таку дружину собі знайти...

— Нащо мені знаходити,— відповів весело Остап,— коли я вже її найшов! Аби лише добитися до якого українського села — зараз підемо до церкви та повінчаємось.

— А як вона не схоче?

На те з-під кожуха відізвалася Марія:

— Схоче. Пощо ж би їй було світами ганятися, коли б вона була Остапа не полюбила від першого погляду там, у балці?..

— Ну, вір же тут жінці,— сказав весело старий.— Вдає, що буцім спить, а вона підслухує, що про неї говорять.

— Розумна людина ніколи не затикає вух, коли про неї люди говорять — зле чи добре.

Вона вискочила з-під кожуха, обняла Остапа за шию та сильно поцілувала.

— От, дивіться, добрі люди: під моїм сторожким оком уже змовилися, а я й не помітив...

9

На сході зарожевіло небо. Земля примерзла. Десь у якомусь селі співали півні. Виїхали із шопи й пігнали вперед. Так їхали з дня на день. Ночували найбільше в лісі, бо без вогню було тепер неможливо. Вся їх турбота була — щоб не попасти на яку московську військову частину.

Старого козака обсіли чорні гадки. Пам’ятав слова Струка, що на січове товариство нема вже що покладатися. На цю думку бунтувалася його козацька душа. Не можна так опускати рук. Хай буде, що буде, а він, Заруба, так легенько не вкладе своєї голови під московське ярмо. Всю дорогу над цим думав, не говорячи про це ні з сином, ні з Марією. "Їм тепер рожевий світ перед очима, пощо їм найкращі хвилини молодого життя затроювати такими турботами. Прийде час, самі пізнають".

Усім уже хотілося добитися до України, між своїх людей, де не треба ховатися по нетрях, мов тим диким звірятам.

Хоч і її тепер присіла ненаситна Москва, що задурманила людям голову чадом православного одновірства, а все ж — свої люди.

Нарешті добралися до Гетьманщини. Вже була зима. Сніги вкрили землю білою плахтою. Потічки та річки позамерзали. Тепер уже годі було ночувати під голим небом. Заруба

впрошувався на ніч до селянських хат. І тут сум обрав собі осідок. Цариця скрізь заводила кріпацтво. Московські пани над простим народом страшно знущалися. А козацтво москалі перемінювали в московське військо, перетворювали козаків у пікінерів, драгунів та чорт знає, як там вони називаються. Та ще коли б дозволили бодай у рідній землі служити, а то тисячами висилали в чужі краї воювати, забирати чужу землю для Москви.

З ким було заговорив Заруба, старався пригадати, чим ми були й чи заслужили собі бути тим, що з нас Москва поробила, старався прикликати на пам’ять славну бувальщину. Люди пам’ятали старі часи, але ж усі були якісь залякані. Заки було хто скаже яке слово, то оглядається, чи його хто не підслухує. Замовкли козацькі думи та пісні. Москалі порозганяли кобзарів, щоб своїми думами не нагадували колишньої слави, щоб Україна заснула вічним сном аж до судного дня...

Різдво відсвяткували в якомусь закинутому селі, й тут, у невеличкій сільській церковці, повінчалися Остап із Марією.

— А тепер, діти, коли ми заїдемо в самарську паланку, я хочу поїхати в наше село, провідати старі кути; може, доведеться мені віднайти могилу дружини та помолитися на ній за її замучену душу...

— Небезпечно, тату, вам туди пускатися. Там вас пізнають, піймають та москалям оддадуть,— відраджувала Марія.

— Як же ти гадаєш, доню, щоб я від цього відмовився? Я довше не видержу — не матиму спокою, поки її могили не відшукаю.

— Я не кажу, щоб не їхати,— але не самому їхати, а добрати собі ватагу бравих козаків. А ми знайдемо в Україні багато таких, що їх Москва з теплого кубельця прогнала. Та передусім нам відпочити треба в якомусь безпечному місці, зібрати товариство, а тоді з Богом!

— Де ж є для нас таке безпечне місце, де б нам відпочити?..

— Ви, тату, забули про нашу балку. В її печері безпечно три сотні козаків поміститься, враз із кіньми та припасами. Ми там іще й гроші знайдемо. Ключ від льоху, де гроші шинкарка ховала, в мене схований, ніхто про нього не знає.

Довго довелося блукати по степу, заки відшукали балку. Тут не було нікого. Колишній шинок був зруйнований. Передня стіна враз із поламаними дверима лежала на землі. Видко було, що приятелі тут не гостювали.

Марія пішла з запаленою скипкою туди, де колись жила шинкарка з без’язиким слугою. З-під печі випорпала довгий залізний ключ.

— Ходіть за мною!

В однім заглибі, засипанім землею, прочистили місце до захованих дверей. їх відомкнула Марія залізним ключем. Перед ними були східці до льоху.

— З цією роботою ми маємо доволі часу,— сказав Заруба.— Тепер треба забезпечити печеру перед морозом та непроханими гістьми.

Марія найшла десь у смітті заржавілу сокиру. Почалася гаряча робота. Незабаром можна вже було коні забезпечити та самим сяк-так приміститися. Почалося в балці нове життя. Остап часто виїжджав в околицю і збирав козаків, що їх така сама доля стрінула, як і Зарубів. Старий їх переглядав, гуртував, учив воєнного порядку.

На цьому зійшов великий піст, надходила весна. Сніг танув і зникав, рушили потічки із шматками поламаного льоду. Показувала травичка із землі свої стебельця. З-поміж неї вихиляли свої жовті, білі та червоні голівки квіти, всміхалися до ясного сонця, раділи новим життям. З півдня налітали ластівки, бузьки, дикі гуси, журавлі, жайворонки.

Заруба скликав свою сотню.

— Хлопці, нам час спробувати щастя. За три дні рушаємо. Оглянь кожний свою зброю, впорядкуй коням копита. Наше гасло — кара москалям! Не забувайте, що й москалі, й їх зайди з нашими дідами та бабусями, з нашими дітьми робили! Треба нам їх відстрашити, щоб до нас не лізли.

— Смерть нашим ворогам! — гукнули в один голос козаки.

* * *

Третього дня надвечір виїхала з балки сотня під проводом самого Заруби. Йшла просто на Нову Сербію. Заруба хотів почати від того місця, де стояв його хутір.

Над ранком заїхали в густий ліс, що ріс недалеко його села, і тут перестояли цілий день, чекаючи ночі. Кожний козак приладив собі віхоть сухої трави до підпалу. Заруба розділив свою сотню на три частини. Пішли в село із трьох сторін

відразу і в трьох сторонах запалили стріхи. Із хат виходили заспані серби. Настав крик та голосіння. Козаки крикнули умовлене гасло й погнали вихром селом, рубаючи шаблями, кого попало. Довкруги хат лежали трупи та ранені.

— Не пхайтеся в чуже,— кричали козаки,— то ніхто вас не буде чіпатися!

Зібралися на майдані, щоб коні та люди відпочили.

Хутори горіли.

На світі валка запала в ліс і попрямувала до своєї балки.

10

Наскоки на Нову Сербію повторялися до половини літа. По-кожному такому наскоку щораз більше борців приходило, можна було вже нападати на три руки відразу. Між балканськими поселенцями настав великий переполох. Сподівалися тут кращого, ніж було в них під турком, а опинилися відразу бездомними серед чужих їм українських людей. Пішли скарги до губернії. Тут страшно лютували й посилали звіти до Петербурга.

А саме в тому часі була козацька депутація столичників. Вже близько рік виходжували ноги по різних московських достойниках, та не добули дозволу станути перед царицею. За великі гостинці їх годували обіцянками, а як гостинців не стало, то говорити не захотіли. І тоді саме надійшло зловісне письмо губернії про бунт, про нищення поселенців ватагою Ничипора Заруби, що несподівано нападає на оселі, грабує населення, палить і всіх вибиває впень. Наслідки всього цього такі, що поселенців мусить казна годувати, деякі втікають до

Молдавії і скрізь говорять, що Росія їх ошукала, і ті, що вже мандрували в Україну, починають вертатися.

Запорозькі депутати про все це не знали. Вони явилися саме в Потьомкіна по відповідь, яку обіцяв їм дати перед їх від'їздом додому. "Світліший", побачивши їх, позеленів зі злості й почав їх на привітання лаяти по-московськи,— мовляв, вони приїздять сюди шпигувати, а самі в себе наказують робити бунти, щоб царицю змусити до уступок.

Столичники поглядали один по одному допитливо, не знаючи, в чому справа.

— Вибачте, світліший, ми про ніщо не знаємо. Вже близько рік, як ми в Петербурзі, на відповідь чекаємо...

— Відповідь наша така: тих розбишак-запорожців розженемо на чотири вітри, Січ зруйнуємо, що й знаку по ній не лишиться. Я сам подбаю, щоб такий наказ государиня видала своїм військам.

Козаки отетеріли. Такого вони не сподівалися. Полковник Пилип Чубатий закипів гнівом.

— Світліший — ви тут, у столиці, а на Запорожжі — ти козак Грицько Нечоса, товариш. За нашим козацьким законом такий товариш, що козацтво зраджує та погибіль на нього наводить, підлягає карі смерті. Такого закопують живого в землі як зрадника. Уважай, товаришу, щоб коли запорожцям у руки не попався!

Потьомкіна аж підкинуло від такого зухвальства.

— Арештувати — у в'язницю з ним, а відтак — на Сибір!

Чубатий не злякався, вдарив по шаблі рукою і сказав:

— Я посол, ніхто не сміє мене доторкнутися.

Потьомкін поблід.

— Варта! — закричав як не свій.

Тоді виступив суддя Головатий:

— Заспокійся, світліший; коли полковник провинився, то ми його нашим, козацьким, судом судитимемо. Тут не має ніхто права нас судити.

— Мовчати! — заверещав не своїм голосом Потьомкін.

Тепер виступив сотник Горішний і, звертаючись до Чубатого, сказав:

— Не турбуйся, товаришу. Як поїдеш у Сибір, то світліший дасть того коня, що торік вижебрав собі в нашого кошового.

В цю мить з’явилося в залі кількох гвардійців із офіцером.

— Тих трьох,— сказав, показуючи на Чубатого, Головатого й Горішного,— в кайдани й у в’язницю аж до дальшого розпорядку. А ви всі геть, щоб і духу по вас не було, а то всім — Сибір!

— А незабаром і ти, світліший, до нас туди завітаєш, коли государиня зволить тебе туди післати,— зауважив Горішний, віддаючи офіцерові свою шаблю.

А Чубатий, віддаючи свою шаблю, звернувся до своїх товаришів:

— Поклоніться від мене січовому товариству, матері-Січі і скажіть, що Москва все нас обдурювала, все нас зраджувала і не сподіватися нам від неї добра!

Запорозькі депутати не залишили своїх товаришів без допомоги. Вийшовши від Потьомкіна, пішли до інших впливових людей, що недолюблювали того новоспеченого князя. Ті люди пішли до цариці й з’ясували їй, що Потьомкін згаряча попсував справу: бо коли дійсно в столиці вирішено зруйнувати Січ, то не треба було того розголошувати, а то козаки заздалегідь приготовляться до оборони. А вже арештування депутатів, то хіба нечувана ніде в світі річ — увесь світ на Росію буде ремствувати.

За два дні вся депутація запорозька від’їздила з тим самим, із чим приїхала. Тільки вже без того добра, що привезла сюди москалям.

11

Заки прийшли накази із столиці до губернії, як присмирити бунт, ватаги Заруби мали доволі часу погуляти по Новій Сербії. Вони руйнували все по дорозі, а коли стрінули які відділи московського війська, то нищили їх, забираючи коні й зброю.

Нарешті прийшов наказ винищити ті загони військом. Москалям здавалося, що на це досить буде одного драгунського полку. Перешукали всю Нову Сербію, не стрінувши нікого. Заруба із своєю ватагою ховався в лісі; він знав, що туди підуть за ним драгуни,— того тільки чекав. Казав поробити засіки та вовчі доли, по всіх стежках, доріжках

та переходах понакидувати зрубаного дерева. Драгуни розвинулися в довгу лаву, щоб якнайбільше лісу загорнути. Дрібні козацькі піші чоти заступали їм дорогу й по короткій мушкетній стрілянині уступали, втікаючи. Драгуни пускалися за ними в погоню — на свою загибіль. Задні частини напирали на передні, а ті падали в рови, а тоді козаки виростали наче з-під землі. Стріляли з мушкетів, перевертали на них підрубані дерева. А кому вдалося втекти з тої халепи, то — аби показався на краю лісу — падав від козацької кулі.

Коли в губернії про це довідалися, то з люті мало не показилися. Пішов наказ: усіх офіцерів того полку розстріляти.

Та розстрілювати не було кого — ні один живим не залишився.

* * *

Рішено на ватагу післати більше війська. В губернії боялися, що з цього може спалахнути великий вогонь, бо ходили чутки, що Польща хоче заманити до себе козаків, що навіть висилає на запорозькі землі своїх емісарів. Генерал Зарубаєв дістав наказ узяти дві дивізії з артилерією й рушити в похід, при чому — полонених не брати, а все вибивати.

Заруба такого не сподівався. Гадав, що по попереднім розгромі Москва не зважиться їх зачіпати, що переселенці налякаються й перестануть пхатися. Не сподіваючися лиха, робив свою роботу дальше.

Аж тут одного ранку дали Зарубі знати, що Москва його оточила з усіх боків. У котрий лише бік козацькі стежі пустилися, натрапляли на московські частини. Заруба як стій скликав своїх старших і наказав ударити на південну стіну

московську — тудою буде найближче сховатися в балці, а там можна довго оборонятися, поки москалі не вистріляють усю муніцію; тоді можна буде вискочити і пробитися крізь московський обруч.

Генерал Зарубаєв неначе відгадав козацьку думку: коли, мовляв, козаки мають якийсь схов, то певне на півдні, й туди схочуть пройти. Він казав своїм частинам ті місця зміцнити й поставити там гармату.

Заруба вдарив у той бік усією силою. Як лише козаки вибилися з лісу, московські піхотинці розступилися і на козаків гримнули гармати.

— Назад до лісу! — впав наказ Заруби.

Лягло багато козаків. Інші як стій завернули й подалися вмить на схід. Там не було такого опору, і заки москалі поспішили туди з підмогою, козаки вже вийшли з лісу й, забираючи із собою ранених, помчали у степ.

Між раненими був і Заруба. Мушкетна куля поцілила його у груди, і він повалився з коня. Надлетів Остап. Козаки подали йому на коня раненого батька.

— Держіться, тату, мене за шию. Ми втечемо.

Втікали щосили. Із грудей отамана стікала кров.

Остап гнав вихром, за ним поспішали товариші. Нарешті добігли до балки. Зняли старого з коня. До нього припала Марія. Вона була бліда, мов полотно, але рука в неї не затремтіла, коли перев’язувала рану. Видко було, що з отамана

життя відходить. Він був іще при пам’яті. З трудом підніс руку й поклав її на голову Марії.

— Боже тебе благослови, доню,— прошепотів.— Прощайте, діточки, любіть одне одного... Немає вам що робити в цьому московському пеклі. Чимдуж тікайте за Дніпро... Я зле робив, що карав сербів. Усьому ж були винні москалі... Ще гірше те, що своєю помстою я став проти задумів козацької старшини та й кидав їм у їх праці колоди під ноги... Не робіть так... Свою владу треба слухати, а не йти проти неї.

Хотів ще щось говорити, але сили не стало. Закашлявся — і козацька душа полетіла на той світ.

Заплакали козаки за своїм отаманом і почали копати яму під розлогим кленом у балці. Остап закрив очі батькові, прикрив тіло червоною китайкою. Поклали отамана в глибоку могилу, засипали землею. Коли вже станула висока могила, а на ній дубовий хрест, козаки заспівали:

Рости, рости, та клен-древо, рости вгору високо

поховали пана-отамана в сиру землю глибоко.

Остап скликав козаків.

— Панове товариство! Не стало нашого отамана, а ми без його проводу не дамо собі ради. Не встоїмось перед московською силою. Незабаром вони нас винюшать і вигублять. Моя рада така: не чекаймо на них! Послухаймо останніх слів отамана; не кидаймо колод під ноги нашій козацькій старшині. Вона й так страждає тяжко від московської неволі. їдьмо за Дніпро. Так радив покійний

батько. Така наша козацька доля. Я виїжджаю сьогодні ввечір із дружиною. Прощайте, товариші, не згадуйте лихим словом.

— Прощай, брате Остапе,— щаслива тобі дорога!

При ньому стояла Марія.

— Де ж ми дінемося, Марусе?

— До батька нам дорога, Остапе. До села Погожого. На хутір. Там нас приймуть щирим серцем...

Кінець.